ГЛАСНИК ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА, Књ. 17 (2024), стр. 231-265
REVIEW OF REGIONAL MUSEUM, Vol. 17 (2024), pp. 231-265

Др Милутин ЖИВКОВИЋ
Институт за савремену историју
Београд

МУСЛИМАНИ ПЉЕВАЉСКОГ, ПРИБОЈСКОГ, ПРИЈЕПОЉСКОГ И НОВОВАРОШКОГ КРАЈА У ОРУЖАНИМ ФОРМАЦИЈАМА ТРЕЋЕГ РАЈХА (1941–1945)

АПСТРАКТ: Чланак анализира процес ангажовања муслиманског становништва са простора доњег Полимља у немачке оружане снаге током Другог светског рата. Пажња је посвећена јединицама у које су муслимани ступали, временским периодима током којих су то најчешће чинили, судбинама неких међу њима, као и обележјима које су имали као друштвена група. Чланак је писан на изворној документацији похрањеној у: Архиву Југославије и Државном архиву Србије у Београду, Историјском архиву „Рас“ у Новом Пазару, Историјском архиву у Ужицу, Завичајном музеју Пљевља, Савезном архиву Немачке и Националном архиву у Вашингтону.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Муслимани, Стара Рашка, Немци, ислам, Вермахт, Вафен СС, Полиција поретка, „Ханџар“, „Бранденбург“, СС легија

Укључивање муслимана из разних делова света у борбене

ефективе нацистичке Немачке током Другог светског рата, представља широку тему. Унутар тог глобалног контекста, нашло се место и за старорашке муслимане који су служили под заставама Трећег Рајха. Како за оне са десне обале Лима, тако и за оне са леве. На ангажман муслимана су, пре свега, утицали степен колаборације њихове елите са немачким окупатором у датом тренутку, као и значајније промене у ситуацији на терену. У зависности од тога цео процес можемо поделити у неколико фаза. Најшире гледано, барем на четири. Оне се временски простиру на дужину целе окупације, различитог су интезитета, узрока, сврхе, резултата, итд. Облачећи немачке униформе, муслимани су постајали део њене ратне машине, заузимајући место у редовима Вермахта (Wehrmacht), Вафен СС (Waffen SS) и(ли) полицијских снага. Притом су представљали један шаролики скуп људи пореклом са села и из вароши, већином (не)ожењених земљорадника, сточара, радника и интелектуалаца, углавном сиромашних, некада и због током рата уништене личне имовине. Сваки од њих притом, са додатним животним посебностима.

Немачка окупација Старе Рашке и оружане снаге муслиманске колаборације (1943–1945)

За нацистичку Немачку простор Старе Рашке није имао посебан значај, а веће интересовање показано је тек у последњој години окупације Србије. Због тога су немачке трупе и напустиле варошице дуж Полимља у јесен 1941, препустивши их Италијанима (иако су их освојиле за време Априлског рата).[1] Догађаји на светским, а онда и на

[1] Milutin Živković, *NDH u Srbiji. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i*

балканским фронтовима, а пре свега, слабљење Италије, приморали су Немце на разна прилагођавања. Отуда њихово повећано присуство у Старој Рашки од априла 1943. године. На позив локалних италијанских власти, а у суштини ради припрема за велику операцију „Шварц“ („Schwarz“) (мај/јун 1943), немачке трупе поново улазе у Сјеницу, Нову Варош, Бродарево и Пријепоље.[2] Нешто касније, средином јула, то чине још једном, припремајући се овога пута за капитулацију италијанског савезника (септембар 1943).[3] После тога немачко присуство у Старој Рашки је константа све до њеног ослобођења почетком 1945. године.

После капитулације Италије уследиле су тромесечне борбе са, прво четничким, а онда и партизанским покретом око контроле лимске долине. Коначно, након подухвата „Кугелблиц“ („Kugelblitz“) крајем 1943. и победе над комунистима у бици за Пријепоље, немачка окупациона управа се стабилизовала.[4] На политичко-правну конкретизацију ситуације на терену чекало се ипак још неколико месеци. У међувремену, на сцену ступа личност СС-стандартенфирера/Standartenführer Карла фон Кремплера (von Krempler), „фолксдојчера“, завичајно из Загреба.[5] Он ће се показати

Sjenici (travanj – rujan 1941. godine), (Zagreb: Despot infinitus, 2020), 50–51.

[2] The National Archive in Washington (NARA), T-501, r(olna) 259, sn(imak) 000264.

[3] Bundesarchiv (Barch), RW 40/83, Kriegstagebuch, Kommandierender General und Befehelshaber in Serbien, Juli 1943, 7; Ibid, RW 40/43, Anl(age). 30, 1; Ibid, Anl. 33, 1; Ibid, Anl. 42, 1.

[4] О томе види више у: *Vojna enciklopedija*, VII, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1974); Исидор Ђуковић, *Пријепољска битка – 4. децембра 1943. године*, (Београд: Стручна књига, 1999); Срећко Милошевић, *Пријепољска битка*, (Београд: Нолит, 1964); Борко Гвозденовић, *Пријепољска књига бесмртника: епопеја на Лиму 1943*, (Београд: Досије студио, 2009).

[5] Радило се о предратном добро образованом и имућном инжињеру из Београда,

као кључна особа, не само за функционисање окупационог режима, већ и за спровођење пројекта ангажмана старорашких муслимана у немачким трупама.

Половином марта 1944. Стара Рашка је и званично одвојена од окупиране Црне Горе, те проглашена „војно управним округом“ директно подређеним немачком команданту за Југоисток (Oberbefehlshaber Südost). Истовремено, постала је посебна целина у полицијском смислу, али везана за структуре СС у Београду, тј. Вишег СС и полицијског вођу за Србију, Санџак и Црну Гору (Hohere SS- und Polizeifuhrer). Место СС и полицијског вође, односно крајскоманданта Старе Рашке, са седиштем у Сјеници, преузео је управо Карл фон Кремплер.[6] Један од његових главних задатака био је да конкретизује немачку сарадњу са локалним муслиманима. Зато је основана „Муслиманска народна заједница“ током марта 1944. године. Ово тело је постало незаобилазна карика у односима између окупатора и старорашких муслимана, са којим њихова колаборација достиже зенит.[7] Очекивано, Немци су били превасходно заинтересовани за политичку и војну сарадњу.

Када је ово друго у питању, требало би разликовати два типа оружане колаборације. Дакле, јединице муслимана које су се бориле асистирајући окупаторским снагама, односно оне које су биле инкорпориране у немачке оружане трупе. Унутар прве групе издваја се формација Муслиманске милиције, чије су одреде италијанске

бившем припаднику СС дивизија „Принц Еуген“ и „Ханџар“, особи која је говорила неколико језика и одлично познавала менталитет народа Југославије. Milutin Živković, „’Lord’ of Stara Raška: War Biography of SS-Standartenfuhrer Karl von Krempler (1939–1945)“, *Istorija 20. veka*, 2/204, 314–320.

[6] Isto, 322–323.

[7] *Osvit*, 21.05.1944, 3.

окупаторске власти у Црној Гори формирале широм Старе Рашке током 1941–1942. године.[8] Ту су биле и јединице „Добровољачке антикомунистичке милиције“ (Milizia volontaria Anticomunista), познатије као „вулнетари“, формирани од стране италијанског режима у Албанији.

Даље, масивне добровољачке трупе (често купљене под присилом) и припадници албанског „Националног фронта/Balli Kombëtar“ (у каснијим фазама рата), односно бројне самосталне наоружане групе (често огрезле у криминал). Према немачким подацима, око 10.000 припадника ових снага, највише при Муслиманским милицијама, ставило се на располагање Трећем Рајху у лето 1943. године.[9] Неки од милиционера су чак и одступили са Немцима из Старе Рашке после ослобођења, повлачећи се до западне Хрватске и Словеније.[10]

Борци Муслиманских милиција и „вулнетари“ су такође, послужили као регрутна база за другу групу муслиманских снага, оних које су биле у немачкој униформи. Истине ради, најбоље јединице овог типа бирале су се директно „из народа“, на добровољачком принципу. На првом месту, издвајају се муслимани који су још током 1941.

[8] Милутин Живковић, „Самоодбрана или нешто друго? Како су ратовале снаге муслиманских милиција у „вулнетара“ у Старој Рашки током Другог светског рата“, у: *Други свјетски рат у свјетлу историјских чињеница и историјског ревизионизма*, ур. Драга Мастиловић, (Источно Сарајево: Институт историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву, Представништво Руског историјског друштва у Републици Српској, 2024), 248–252.

[9] BArch, RW 3/16, 134.

[10] Željko Karaula, Prilog za biografiju vođe muslimanske milicije u Sandžaku Sulejmana Pačariza (1895–1945?), *ALMANAH – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, 91–92, 2023, 108–109; Henry L. de Zeng, The moslem militia and Legion of the Sandjak, *Ahis Europa*, 9/1996, 14.

ступили у Вермахт и углавном завршили на Источном фронту. Затим ту су диверзанти немачке дивизије за специјалне намене „Бранденбург“ (Brandenburg), односно војници 13. СС дивизије „Ханџар“, „Албанско-муслиманске СС добровољачке легије“ (Albanisch-muselmanische SS Freivilligen Legion/SS Legion/СС легија) и „Самозаштитног пука Санџак“ (Selbstschutzen Regiment Sandžak/SRS/СПС). Имамо на крају и муслиманске припаднике немачке Полиције поретка (Ordungspolizei/Orpo/Орпо), пре свега батаљона и пукова Помоћне полиције (Hilfspolizei/Hipo/Хипо). Неколико хиљада старорашких муслимана приступило је овим јединицама само од пролећа 1943. до јесени наредне године. Са приближавањем 1945. ове снаге се постепено распадају, мада део бораца остаје лојалан Немцима све до њиховог коначног пораза.

Легионари немачког Вермахта

Први мештани Полимља који ступају у редове немачке војске чине то још почетком окупације. Њихове добровољне одлуке биле су одговор на пропаганду усташког режима НДХ, чија је административна и полицијска власт била размештена у Прибоју, Пријепољу, Бродареву, Новој Вароши и Сјеници (неколико дана и у Пљевљима), све до септембра 1941. године. Сарајевска штампа је, на пример, током јула писала да се, наводно, „за рат против бољшевизма“ пријавило на „стотине младих и старих“ муслимана из Прибоја, Пријепоља, Нове Вароши и Сјенице.[11] Две године касније, са истог места стигао је ламент над костима „санџачких муслимана... (*које*,

[11] *Sarajevski novi list*, 15.07.1941.

М.Ж.) падоше код Стаљинграда“ и „по руским степама“.[12]

Наводе штампе потврђују изјаве сведока. Ветеран Стаљинграда Салих Агинчић из Пријепоља наводи како је одлучио да обуче немачку униформу јула 1941, после једне светковине у његовом родном месту. Речју, у Пријепољу је освештана обновљена римокатоличка црква. Мису је одржао повереник за Босну и Херцеговину поглавника Павелића, жупник Божидар Брало. У атмосфери верског набоја, Брало је позвао муслимане „да помогну Њемачкој“. Будући легионар Агинчић каже да су он и још неколико пријепољских муслимана одмах „отишли код писара“ и тамо се „уписали као добровољци у њемачку војску“.[13]

Јусуф Јашарбашић родом из Пљеваља, предратни службеник, борио се такође у Вермахту, због чега је после рата емигрирао у Турску.[14] Истоветно је поступио правник Ибрахим Чавкушић, једно време сресни начелник администрације НДХ у Пљевљима.[15] Он је у јесен 1941. ступио у Вермахт и био послат на Источни фронт, где је заслужио поручнички чин.[16] За поменутог Агинчића смо, иначе, утврдили да је био подофицир у 369. хрватској пуковнији из састава 100. немачке дивизије, са којом се борио „на Дону, Харкову и Стаљинграду“. У тзв. „Хрватској легији“ борили су се на Источном фронту још и Пријепољци: Мехмед Буљубашић, Зејнил Брбовић и

[12] *Osvit*, 7.11.1943, 3.

[13] Историјски архив Ужице (ИАУ), Окружни суд Нови Пазар 1945–1953. (ОСНП), ф. 3, К 216/47, док(умент) Записник о саслушању Салиха Агинчића, 9.12.1947, 3; *Sarajevski novi list*, 15.07.1941, 3.

[14] M. Živković, *n. d.*, 319; Завичајни музеј Пљевља (ЗМП), фонд V, Мемоарска грађа (МГ), инв(ентарски) бр(ој) 489, 1.

[15] Државни архив Цетиње Одељење Пљевља (ДАЦ ОП), фонд Пљевља 1918–1941, 1941–1944/1945, кут. LXIV, ф(асцикла) НДХ котарски уред у Пљевљима, док. бр. 10/41, 8.05.1941, 1.

[16] „Hrabro poginuo poručnik-legionar Ibrahim Čavkušić“, *Освит*, 19.09.1943.

Филдуз Селмановић, односно Нововарошанин Мујо Ђоловић.[17]

Међу муслиманским „првоборцима“ помињемо судбину Мехмеда Џановића из Нове Вароши. Он се 1941. повукао са снагама НДХ у Босну и ступио у хрватску војску. Одатле је прешао у Вермахт са чијим се јединицама вратио у родни крај. Да га не би поново напустио, ангажовао се унутар редова Хипо, док је на крају завршио међу партизанима. Његови суграђани Азим Асовић и Мехо Јуковић, такође су ступили у немачку војску 1941. године.[18] Даље, Осман Салиховић и Рецо Терзић из Забрњице у Прибојском срезу, обукли су окупаторску униформу и на крају, одступили из Старе Рашке са окупаторским јединицама.[19]

Немачка потреба за свежим снагама је до пролећа 1943. постала неутољива. Средином маја окупаторске власти су обзнаниле да ће се редови 104. ловачке дивизије попунити старорашким муслиманима рођеним 1906. и млађим годиштима. Један реферат немачког команданта за Југоисток тврди да је ова јединица тада примила 186 нових регрута који су били послати на шестомесечну обуку.[20] Као припадници 724. пука 104. дивизије помињу се: Недиб А. Хамзић из Плашћа у Прибојском срезу, Фехим Г. Авдовић из Ђурђевића Таре, Муниб М. Муховић из Мрчева, оба села у Пљеваљском срезу, као и

[17] Сви они су положили две заклетве. Прву Анту Павелићу и Славку Кватернику, а другу Адолфу Хитлеру (Hitler). ИАУ, ОСНП 1945–1953, ф. 3, К 216/47, док. Пресуда Агинчић Салиху, 18.06.1948, 1; Исто, док. Записник о саслушању Салиха Агинчића, 1–2; Исто, док. Записник о саслушању Салиха Агинчића, 9.12.1947, 2.

[18] Државни архив Србије (ДАС), Безбедносно информативна агенција (БИА), I, Зб(ирка) 270, 58, 100–101.

[19] Исто, Зб. 271, ф. 11, 4–5, 11–14.

[20] BArch, RW 40/41, anl. 40, anl. 72, 9–10; Ibid, RW 40/97, Kriegstagbuch Militar Befehlshaber Sudost, 1.01 – 30.06.1944, 11.

Мехо Жига из саме вароши.[21] Њихов сународник из оближњег села Бољанићи Расим С. Џановић ступио је у редове 654. пука. Радило се о избеглици који је са породицом живео у једној сјеничкој школи. Још један од избеглица размештених у Сјеничком срезу, Смаил Слатина из Сочица, завршава у истој јединици.[22]

После успеха са 104. дивизијом, Вермахт је наставио са агитацијом. Окупаторске војне власти одобриле су половином августа 1943. мобилисање око 1000 муслимана у 118. ловачку дивизију.[23] Њен командант генерал Киблер (Kübler) је у ту сврху у Пријепољу одржао састанак са представницима локалних муслимана.[24]

За разлику од 104. Дивизије, за 118. немамо прецизне податке ко је од муслимана и када ступио у њу. Поседујемо, међутим, доста потврда за лица која су служила у Вермахту од 1943, па се о њима са извесном сигурношћу може говорити као о припадницима неке од ових дивизија.[25] Ту су и примери месара Вехбије Струјића и Мустафе Катане, обојице из Пљеваља, односно Синана Чизма из Отиловића и Шућра Халавца из Војтне у истоименом срезу. Струјић и Халавац су служили у неким од Источних легија, Чизмо се налазио при снагама Вермахта у Грчкој, док је Катана „ратне дане завршио у борбама око Дубровника

[21] AJ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 373, 322, 442–446, 501, 674–678, 862–866.

[22] ДАС, БИА, II, Зб. 66, кут. 2, дос. бр. 143; Исто, кут. 4, дос. бр. 324; Исто, кут. 8, дос. бр. 559.

[23] BArch, PW 40/44, Anl. 41, 1.

[24] Историјски архив „Рас“ Нови Пазар (ИАРНП), фонд 76, Окружни суд Нови Пазар (ОСНП), инв. бр. 3, ф. НСК 31/46, док. Саслушање Ћамила Прашевића, 15.02.1946, 1.

[25] У питању су: Јусо Авдагић, Лутво Р. Зекоњић и Шериф Л. Ђурђевић из Забрњице, Смајо Х. Сарачевић из Прибоја, Рецо Ј. Кадрић и Мујо Доловић из Нове Вароши, итд. ДАС, БИА, I, Зб. 271, ф. 3, 12–13; Исто, ф. 11, 2; Исто, ф. 12, 11–14; Исто, Зб. 270, 100, 102; Исто, Зб. 266, ф. 2, 14; AJ, 110, ДКРЗ, кут. 373, 726–733.

са савезничким снагама. На једном од немачких бродића“.[26]

Елитна 9. чета (познатија као „9. компанија“) 2. батаљона 4. пука специјалне дивизије „Бранденбург“, настала је такође, маја 1943. године. Обзиром да се радило о јединици муслиманских командоса, њеном стварању се посветила немачка војно-обавештајна служба, тј. Абвер. Чинили су је муслимани из свих делова Старе Рашке, највише из сјеничког краја, као и нешто Албанаца са Косова и Метохије. Било их је између 100 и 200, у зависности од консултованог извора.

Обука је извршена током пролећа и лета у Вучитрну и Ужицу. Муслимански командоси су се увежбавали за: обавештајни рад у непријатељској позадини (прерушавања, инфилтрације, киднаповања), руковање оружјем специјалне намене, атентате, саботаже, итд. Добили су и лажна имена, углавном српска. Све ово је спровођено у највећој тајности, а када је „9. компанија“ ушла у оперативни састав дивизије „Бранденбург“, могла је бити коришћена само уз сагласност војног команданта Србије и стога, није излагана непотребним ризицима.[27] Расформирана је у фебруару 1944, после чега се већина муслиманских командоса распоредила по другим немачким јединицама.[28] Радило се несумњиво о најбољем одреду који су током рата дали старорашки муслимани, што потврђују њихова важна улога у бици за Пријепоље, али и бројне друге акције у околини: Чачка, Ужица, Пожаревца, Ариља, Ивањице, Сјенице, Пријепоља, Бродарева, Пљеваља и Нове Вароши.

Међу легионарима дивизије „Бранденбург“ затичемо: Хајрудина Шуловића из Прибоја, Захира Алимановића и Дурма Пељта,

[26] AJ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 373, 395, 477, 776; ЗМП, фонд V, МГ, бр. 355, 1.

[27] BArch, RW 40/42, anl. 1, 1; Ibid, anl. 21, 1.

[28] Milutin Živković, „Muslims from Stara Raška as the Members of Special Brandenburg Division“, *Наша прошлост*, 21/2022, 92.

земљораднике из околних села Сочица и Забрђа, Мурата Ашћерића, избеглицу из оближњег Заостра, 16-годишњег Реџа Балтића из Нове Вароши, његовог суграђанина Мехмеда Кратовца-Бешлагића, шофера, Бида Јејину из пријепољског краја и друге.[29]

У строју Вафен СС

Иако је немачка војска прва почела са новачењем муслимана, током 1943. и поготово 1944, примат преузимају структуре СС – Полиција поретка и Вафен СС. На њиховом прикупљању раде како органи СС у НДХ, тако и више, они са простора окупиране Србије. Посебну улогу у целом процесу има СС-стандартенфирер Кремплер. Наиме, пре него што је дошао у Стару Рашку он је био на челу регрутне комисије за будућу 13. СС дивизију „Ханџар".

Одлука о стварању ове јединице, као прве негерманске, али и прве словенске дивизије у саставу Вафен СС, донета је фебруара 1943. године.[30] Грађена је на верској основи и требало је да послужи глобалним плановима нациста везаним за ислам. Стога је регрутни опсег био проширен са Босне и на Стару Рашку. После тешког пораза који су муслиманске снаге претрпеле од четника почетком 1943, управо дуж Полимља, врх СС је очекивао да ће на располагању за нову

[29] ДАС, БИА, I, 3б. 266, 21; AJ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 778–779, 784.

[30] Divizija je nekoliko puta menjala ime. Od „Hrvatske SS dobrovoljačke divizije", preko „13. SS dobrovoljačke bosansko-hercegovačke brdske divizije (Hrvatska)" do „13. oružane brdske divizije SS Handžar". Mario Verhas, Božidar Mikulčić, *„Handžar". Borbeni put 13. SS gorske divizije. Borbeni put 21. SS divizije „Skenderbeg". Borbeni put 23. SS divizije „Kama"*, (Zagreb: Despot Infinitus, 2018), 25; Zvonimir Bernwald, *Povijest divizije „Handžar". Sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*, (Gračanica: MONOS, 2018), 303; David Littlejohn, *Foreign Legions of the Third Reich*, Vol. 3, (San Jose: R. James Bender Publishing, 1985), 210–211.

дивизију имати 8000–10.000 бораца.[31] Због енергичног противљења Италијана, старорашки муслимани су ипак регрутовани само у немачкој окупационој зони. Конкретно, у Новом Пазару, Косовској Митровици, Подујеву, Вучитрну и Малом Зворнику. Они су углавном били распоређени у 1. „Албански“ батаљон 28. пука, који се прочуо по бројним злочинима над цивилима у Срему и Семберији.[32] Касније је послужио као језгро за стварање 21. СС дивизије „Скендербег“.[33]

У дивизију „Ханџар“ је, међутим, тајно ступио и један део муслимана из околине Прибоја, Бијелог Поља и Пљеваља (вероватно и шире). На пропаганди за ступање у Вафен СС радили су, како припадници Вермахта (легионар Јашарбашић), тако и верски угледници попут пљеваљског муфтије Шећеркадића. Евидентирали смо 36 оваквих случајева, што сигурно није и њихов коначни број. Поменимо рецимо: Садика Пекушића из Нове Вароши, Асима Атовића из Прибоја, Јусуфа и Хајра Хоџића, те Туфа Чаушевића из Пљеваља, имама Салиха Шабановића из околине Чајнича, Лутва Гускића из бијелопољског краја, итд.[34]

Будући припадници „Ханџара“ су послати на обуку у Француску и Немачку, да би затим, после интезивне војне обуке, али и

---

[31] Geogre Lepre, *Himmler's Bosnian division. The Waffen SS Handschar division 1943–1945*, (Atglen: Schiffer military history, 1997), 35; Franziska Anna Zaugg, *Rekrutierungen fur die Waffen-SS in Sudosteuropa. Ideen, Ideale und Realitaten einer Vielvolkerarmee*, (Berlin: Walter de Gruyter, 2021), 231.

[32] Жарко Атанацковић, *Срем у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, (Београд: СУБНОР Шимановци, 1968), 464; Дмитри Фролов, *Под барјаком Скендербега. Албански добровољци на служби у СС трупама (1943–1944)*, (Београд: Чигоја, 2020), 71.

[33] Д. Фролов, *н. д.*, 129.

[34] ДАС, БИА, II, Зб. 63, кут. 6, дос. бр. 483; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 694, 674; Исто, кут. 698, 285; Исто, кут. 373, 453–462, 512, 518; Исто, кут. 493, 841.

идеолошке припреме, враћени у Југославију почетком 1944. године. Муслимани из италијанске окупационе зоне су се задржали до краја у „Ханџару“, дакле, нису били пребачени у дивизију „Скендербег“. Дивизија се распала у јесен 1944. године.[35]

Проблем са дивизијом „Ханџар“ био је у томе, што се она, иако елитна, није ни приближила простору Старе Раше током рата. Обука је такође вршена у иностранству, чиме локални муслимани нису били одушевљени. За наставак борбе са Србима и освету за претрпљене злочине, биле су им потребне снаге на лицу места. Први кораци у том правцу предузети су у пролеће 1943, а у дело су спроведени када је нестало главних противника ових планова – Италијана.

Врх СС стога, почетком октобра, дакле неколико недеља после капитулације Италије, оптимистично прогнозира да се на подручју Косовске Митровице и околине (мислећи овде и на остатак Старе Рашке) могу добити „беспрекорне јединице“ за СС, са око 12.000 до 15.000 Албанаца и муслимана.[36] Као специјални делегат СС по овом питању јавља се поново Кремплер, мада је на крају његов рад био ограничен само на поднебље средњег и доњег тока Лима. Један од његових главних помоћника на муслиманској страни био је Ћамил Хасанагић, правник, родом из чувене беговске прибојске породице, који је добио и чин СС-оберштурмфирера/Obersturmführera.[37]

Кремплеров план био је да за СС легију искористи формацију Муслиманске милиције, која му се до тада већ била ставила на

[35] *The Waffen-SS. A Europian History*, ed. Jochen Bohler, Robert Gerwart, (Oxford: Oxford University Press, 2017), 266; Nikola Božić, *Rovovi i mostobrani. Osma vojvođanska udarna brigada*, (Novi Sad: Institut za istoriju, 1989), 242.

[36] BArch, RW 40/44, Krigsttagebuch, Komandierender General und Befehlshaber in Serbien, NS 19/1660, Anl. 5.

[37] ДАС, БИА, I, Зб. 266, ф. АМССДЛ, 2.

располагање. Конкретно, у легију би за почетак ушло до 2000 најбољих бораца, оних са највећим ратним искуством. Наравно, радо су били виђени и нови добровољци, попут бивших припадника „9. компаније“ и(ли) дивизије „Ханџар“. Штаб јединице се налазио у Сјеници. До краја 1943. у „Албанско-муслиманску СС добровољачку легију“ ступају углавном муслимани из срезова са десне обале Лима, да би онда, потискивањем партизана регрутна база била проширена и на Пљеваљски, Прибојски, Бјелопољски и Милешевски срез.[38] Две чете СС легије биле су, тако, стациониране у Прибоју.[39] Коначно, априла 1944. нова јединица Вафен СС била је у „довршавању“.[40]

Због сукоба унутар самог СС, што је за последицу имало сужавање регрутног оквира и слабију логистику, одлучено је да се СС легија преформира. Главна канцеларија Полиције поретка у Берлину је одлуку о томе донела 9. маја 1944. године. Идеја је била да се од муслиманских легионара формира један полицијски пук са четири батаљона. Око 250 немачких официра и подофицира је у ту сврху послато у Стару Рашку, а из Немачке и Чешке.[41] Поред њих и припадника СС легије, у редове нове јединице улазе и бивши муслимански борци дивизија „Бранденбург“ и „Ханџар“, односно припадници снага Полиције поретка.[42]

---

[38] Шефкија Абаспахић, Бећир Алихоџић и Рамо Беговић из Прибојског среза, Ариф Бошњо, Мехо Вилић, Вехбија и Мујкан Дељковић из Пљеваљског среза, Мурат Коштреба, Иљаз Ћоровић и Мехмед Кријешторац из Милешевског среза, и други. АЈ, 110, ДКРЗ, к. 373, 294–297, 361–364, 371–376, 405–409, 411–418, 838–845; ДАС, БИА, II, Зб. 63, кут. 1, дос. бр. 16, 4; Исто, I, Зб. 266, Историјат Пријепоља, ф. 1, 303.

[39] ДАС, БИА, I, Зб. 266, ф. АМССДЛ, 2, 4–5.

[40] Henry L. de Zeng, op. cit, 9–12.

[41] BArch, R 19/326, dok. 125, 1–3, 6.

[42] ДАС, БИА, II, Зб. 63, кут. 1, дос. бр. 19; Исто, кут. 2, дос. бр. 156; Исто, кут. 3, дос. бр. 200; Исто, кут. 4, дос. бр. 281; Исто, кут. 7, дос. бр. 622; Исто, кут. 8, дос. бр. 587;

Међутим, с обзиром на то да се рат ближио крају, те да су бившим члановима СС легије попуњавани и редови 21. СС дивизије „Скендербег“,[43] дошло је до недостатка људства. Немци због тога, а уз помоћ локалне муслиманске елите, почињу са првим мобилизацијама. Оне су ипак на простору Пљеваљског, Прибојског, Милешевског и Нововарошког среза,[44] биле мањег обима него ли оне у сјеничком, тутинском и поготово, новопазарском крају. „Самозаштитном пуку Санџак“ су стога комплетирана највише два батаљона, али сада потчињена органима Полиције поретка у Београду. После неколико жестоких сукоба са партизанским снагама у јесен 1944, припаднике СПС крајем године затичемо на потезу Прибој – Нова Варош.[45] Било је међутим, доста дезертирања из ове јединице.[46] Известан део њих се потом повукао са Немцима за Босну, где им се, до неких будућих истраживања, губи траг.

Исто, дос. бр. 600; Исто, Зб. 175, 49; Исто, И, Зб. 266, ф. 1, 237, 244, 443–444; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 373, 432–436, 447–452, 785–791; ИАУ, ОСНП 1945–1953, ф. 1, К 42/47, док. Саслушање Хилма Солаковића, 23.02.1946, 1.

[43] BArch, R 19/322, dok. 194, 1.

[44] О свом искуству Нововарошанин Смајо Туркмановић каже: „Појавило се 8–9 шуцовских војника (*припадници Хипо*, М.Ж.)… Када су дошли кући, опколили су исту и почели да лупају на врата… Они су стално лупали на врата и захтевали да им се отвори… Када ме је угледао Мехо Џановић, из Нове Вароши, који је тада био у шуц полицији, повикао ми је: ‘а тицо, тули си, спреми се да пођеш са нама’… После тога су дотерали и остале (*у команду Хипо у Новој Вароши*, М.Ж) и све затворили у магазу испред куће. Свију су нас саслушавали по шест пута…али када смо били исувише тучени сви су признали да су певали песме (*партизанске*, М.Ж.)… Сутра дан су нас потрпали у марицу и отерали у Пријепоље. У Пријепоље су нас такође саслушавали и малтретирали, па су нам рекли да нам опраштају кривицу, али да морамо да обучемо немачка одела“. У Туркмановићевој групи било је девет муслимана. ДАС, БИА, I, Зб. 270, 22–33, 55–56.

[45] ДАС, Г-25, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (ЗКРЗ), кут. 103, зл. бр. 13.581.

[46] Исто, БИА, I, Зб. 266, ф. 1, 237, 444.

Милиционери и жандарми снага Полиције поретка

Одлука врха СС из марта 1943. да прошири полицијске снаге примањем становништва са „окупираних источних територија“, није заобишла ни Србију.[47] На тај начин су до јесени исте године органи Полиције поретка располагали са 10 батаљона Хипо. Они су затим груписани у три помоћна полицијска пука. У најмање три батаљона, 6, 9. и 10. служили су муслимани из Дежевског (Нови Пазар), Штавичког (Тутин), Косовскомитровачког и Јабланичког среза (Медвеђа). Шести батаљон био је готово цео састављен од старорашких муслимана, а у питању је било 600–650 људи.

Но, за наш рад су битније полицијске јединице размештене у долини Лима. Иницијална каписла за њихово јачање било је ширење ингеренције Орпо за окупирану Србију. То се догодило после капитулације Италије, али су ове одлуке заживеле тек са слабљењем интензитета борби почетком 1944. године. Тако настаје Обласна команда Полиције поретка за Стару Рашку у Сјеници.[48]

Током маја на простору доњег Полимља, стога, затичемо јединицу под називом „Полицијски добровољачки батаљон ’М’ “. У питању је био батаљон са четири чете. Официрски и подофицирски кор је био попуњен Немцима из Беча и околине, односно југословенским „фолксдојчерима“. Трећа чета је, рецимо, носила име „Муслиманска чета Пријепоље“.[49] Интересантне податке даје њен

[47] Војни архив (ВА), Немачка архива (НА), кут. 32, ф. 1, док. 4, 1; Исто, док. 3, 1.

[48] Милутин Живковић, „Албанци Лесковачког округа у немачкој Полицији поретка (1943–1944)“, *Лесковачки зборник*, LXIII/2023, 318–319.

[49] NARA, T-78, r. 410, sn. 6378364; ВА, НА, кут. 32II, ф. 6, док. 7, 1; ДАС, БИА, I, Зб. 266, ф. 1, 326.

припадник Хајро Вефић из Нове Вароши, када каже да је за сваку варошицу у Старој Рашки, која је била и сресни центар, формирана по једна чета Хипо.[50] У другом документу такође, читамо да се у „Пљевљима, Пријепољу, Прибоју, Сјеници и Новој Вароши налазе 'Шуц-полиције' (*локални назив за снаге Полиције поретка*, М.Ж.) попуњене са муслиманима, а немачким старешинама". У сваком месту се, наводно, налазила по „једна чета од око 150 људи".[51] Драгоцене податке о овој јединици даје и милиционер Садик Бистричић из Нововарошког среза.[52]

Увидом у архивску документацију, сазнајемо да у „муслиманску чету" улазе муслимани пореклом из: Пљеваља и околине (Исмет Хоџић, Рашид Гаџовић, Алија Кордић), Чајнича (Авдо Шахбеговић), Тешња (Месуд Смаилбеговић), Нове Вароши (Суљо Делагић, Латиф Дрљо, Мухарем Хаџимуртезић), Пријепоља (Јусо Лакић, Џемаил Ђурђевић, Изет Хаџимуратовић), Бродарева (Салих Ханић) и прибојског краја (Шемсо Ледина, Јусуф Козић). Муслимани из пљеваљског, нововарошког и прибојског краја, ступили су у јединицу током периода фебруар–април 1944. године.[53]

---

[50] ДАС, БИА, I, Зб. 270, 56.

[51] ДАС, Ж-28, НОР, кут. 9, ф. Врховна команда ДМ, док. 47, 2.

[52] У овом градићу био је стациониран одред од 80 припадника Хипо који су марта 1944. дошли из Пријепоља. Старешине су били Немци, а војска муслимани из Пљеваља, Пријепоља и Прибоја. Бистричићеви суграђани присећали су се да је затим у ову јединицу ушло и нешто нововарошких муслимана, добровољно или путем мобилизације. Остали су у Новој Вароши све до јесени, а често су били једине посадне трупе у граду. Такође, Бистричић је стројевну пешадијску обуку на немачком језику примио у Пријепољу, где је била и логистичка централа. Све време до прекоманде он је провео на гарнизонској служби у граду на Лиму. ДАС, БИА, I, Зб. 270, 35, 40, 49, 52–53, 55.

[53] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 373, 510–510, 607–613, 703, 785–791; ДАС, БИА, II, Зб. 63, кут. 1, дос. бр. 53; Исто, кут. 4, дос. бр. 346, 6; Исто, кут. 8, дос. бр. 601; Исто, I, Зб. 270, 20, 49, 57, 100; Исто, Зб. 266, ф. 2, 12–14; Исто, ф. 12, 5–6.

Поред „Полицијског добровољачког батаљона 'М' ", унутар снага Орпо у Старој Рашки постојала је још једна јединица. Радило се о једном одреду жандармерије.[54] На његовом формирању почело је да се ради од половине марта 1944. године.[55] Најкасније до средине маја у Сјеници је постављен „Штаб жандармерије за Санџак", на чијем се челу налазио мајор полиције Тајсенбергер (Theissenberger), родом из Беча. Људство је и овде примано на добровољној основи.[56] Августа 1944. у Старој Рашки је био распоређен један батаљон жандармерије потчињен поменутој Обласној команди Орпо у Сјеници.[57]

Дакле, у ову јединицу су ушли жандарми попут: Шефта Аговића и Јунуза Арслановића из Бјелопољског среза, Бећа Колића и Вехбије Ибрагића из Сочица код Прибоја, Ибрахима Диздара из Пљеваља, Реџа Кучевића из бродаревског краја, Салка Мусића, Хусније Ејубовића и Лата Капетановића из Сјенице. Ту су међутим, по први пут биле и њихове комшије хришћанске вере (Хране Неговић, Никола Радуловић и Влада Саковић из Сјенице, Вукајло Шекуларац из Беранског среза, Бранко Ђаловић из Бјелопољског среза, итд).[58] И једни и други највише су ипак долазили из Сјеничког среза.

---

[54] Ова врста снага Орпо припадала је Државној заштитној полицији, односно била „само једно одвојено одељење", мада је имала „свој властити буџет и плаћала своје људе сама". ДАС, БИА, II, Зб. 36, 513–514.

[55] BArch, R 19/322, dok. 193, 1.

[56] ДАС, БИА, II, Зб. 63, кут. 3, дос. бр. 218, 10; Исто, кут. 1, дос. бр. 65, 3; Исто, Г-25, ЗКРЗ, кут. 119, зл. бр. 15.390; Исто, кут. 103, зл. бр. 13.580; АЈ, ДКРЗ, кут. 696, 832.

[57] NARA, T-78, r. 410, sn. 6378364.

[58] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 373, 298–302, 309–313, 419–422, 550–552, 602–606; ДАС, БИА, II, Зб. 63, кут. 2, дос. бр. 139; Исто, дос. бр. 154; Исто, кут. 4, дос. бр. 277; Исто, кут. 5, дос. бр. 372; Исто, дос. бр. 453; Исто, кут. 6, дос. бр. 520; Исто, кут. 8, дос. бр. 551; Исто, дос. бр. 552; Исто, дос. бр. 591; Исто, I, Зб. 266, ф. 2, 70.

Чудновате судбине муслиманских оружника

Други светски рат је довео до великих промена на светском нивоу. Но, утицај катаклизмичних догађаја којима је обиловао, ширио се до најситнијих пора друштва, између осталих, и оног у Србији. Стога ово поглавље доноси краће ратне биографије четворице муслимана које је захватио ехо горепоменутих промена. Речју, у питању су особе чије је животе рат изврнуо „на главачке", у поређењу са мирнијим међуратним периодом. Они путују Европом, Југославијом и Србијом, условљени ратном стихијом чине разне ствари, постепено се губе у њој, што им је из дана у дан судбину чинило све неизвеснијом. На примеру Салиха Агинчића, Салиха Шабановића, Реџа Балтића и Митхада Ћатовића покушаћемо да укажемо како је изгледао судар „малог човека" са невременом какав је био Други светски рат.

Пријепољац Салих Мустафе Агинчић рођен је 1913. године. По занимању је био кројач, наводно слабог имовинског стања, али са два разреда гимназије. Током Краљевине Југославије био је осуђиван због крађе. Јула 1941. ступио је у „Хрватску легију", тј. 369. пук немачке 100. дивизије, а из састава 6. армије. Стога је преко Сарајева отишао у Вараждин где је униформисан. Одмах је са саборцима прослеђен у Немачку на обуку (у Шлезију). По свршетку егзерцира, преко Мађарске и Румуније стиже у Бесарабију, данашњу Молдавију. Са 100. дивизијом Агинчић затим прелази границу Русије, где учествује у великим офанзивама на Дону, Харкову и коначно, Стаљинграду. Избегавши слом „Хрватске легије" у једној од највећих битака рата, враћа се током прве половине 1943. у родно место на одсуство.[59] Убрзо је поново у

[59] ИАУ, ОСНП 1945–1953, ф. 3, К 216/47, док. Записник о саслушању Салиха Агин-

строју Вермахта, овога пута у Немачкој, из које долази у Загреб септембра 1944. године. Тада дезертира и ступа у неку од посадних усташких јединица у овом граду. До тада је такође, заслужио три одликовања: „Медаљу за учешће у операцијама на Истоку 1941–1942“ („Ostmedaille“), „Гвоздени крст“ и „Звонимирову медаљу са храстовим гранчицама“ (за ревносну службу).[60]

Крај рата затекао га је у Словенији код Марибора, где је под лажним именом (Станко Анић) успео да се инфилтрира међу партизане. До јула 1945. остаје у њихових редовима око Словенске Бистрице, када је демобилисан.[61] У страху од казне, Агинчић одлази у Деспотовац где, и даље као Станко Анић, ради у руднику. Априла 1946. прихвата исти посао у Срему, па у Параћину. Преко Новог Сада затим, одлази у Сушак, где се децембра исте године нашао у јавном предузећу „Царинско складиште“. Избегавајући органе безбедности нове Југославије, напушта Истру и долази у Барању, где ради у једној машинској радионици. Тамо је коначно, новембра 1947. ухапшен и враћен у родно Пријепоље. Убрзо бива осуђен на пет година затвора.[62]

Улога имама у дивизији „Ханџар“ била је важна с обзиром на њен верски карактер. Салих Алије Шабановић се родио 1920. у Судићима код Чајнича, на неких 50-так километара од Пљеваља. Био је одлично образован пошто је у Сарајеву свршио Гази-Хусревбегову медресу (1939) и Вишу исламску шеријатско-теолошку школу (1943). На позив улема-меџлиса Шабановић у мају 1943, као војни имам, приступа Вафен СС. Преко Осијека и Загреба, са још неколико верских

чића, 1; Исто, док. Пресуда Агинчић Салиху, 18.06.1948, 1.

[60] Исто, док. Пресуда Агинчић Салиху, 18.06.1948, 2.

[61] Исто, док. Записник о саслушању Салиха Агинчића, 1.

[62] Исто, 2

угледника, бива послат на вишенедељну обуку у Потсдам, западно од Берлина. Ту је прошао и посебан тронедељни курс за војне имаме. У лето 1943. одлази у јужну Француску, где је започела обука „Ханџар“ дивизије. Новембра исте године са јединицом је премештен у војну базу Нојхамер у Шлезији (данашња Пољска). У фебруару 1944. враћа се у Југославију, где ће у наредним месецима водити борбе са партизанима у североисточној Босни. Шабановић, међутим, остаје у дивизији „Ханџар“ чак и после њеног формалног распуштања и свођења на формат пука. Тако га новембра 1944. затичемо прво у Мађарској, а затим на фронту на Драви. Марта 1945. услед жестоких сукоба почиње мукотрпно повлачење преко Барање и Штајерске све до Клагенфурта, где је био заробљен од стране савезника. Децембра 1946. југословенске власти су га лоцирале у ратном логору Фалингбостен северно од Хановера, Доња Саксонија, Немачка.[63]

Следећи је случај једног, у време рата, малолетника – Реџа Балтића из Нове Вароши. Рођен 1927, по занимању кувар, слабог имовинског стања. Током Другог светског рата отишао из родног места у Пријепоље, а потом за Сјеницу. Тамо је ступио у „9. компанију“ дивизије „Бранденбург“ маја 1943. године. По његовим речима, зато што му је од стране локалних муслиманских главешина запрећено да ће га Немци „отерати на руски фронт“. Балтић затим одлази на посебну диверзантску обуку у Вучитрн, где добија лажно име „Раде Бабић“ и полаже заклетву за приступање немачким оружаним снагама. Као један од најбољих муслиманских командоса у Ужицу, са још неколико сабораца, пролази додатни тајни курс, о коме остатак јединице није био упознат. Тада Немцима даје још једну војничку заклетву.

[63] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 493, 841.

Више пута је учествовао у шпијунским акцијама преоблачећи се у партизанску и четничку униформу, или народну ношњу пожаревачког, чачанског, ужичког и сјеничког краја. Непосредно пред битку за Пријепоље почетком децембра 1943, прерушава се у партизана и инфилтрира се у комунистичку команду места, прикупљајући важне податке за операцију „Кугелблиц“. Затим је и предводио групу немачких командоса до моста на Лиму у Пријепољу, те учествовао у самом срцу жестоког сукоба који је уследио. После рата за Балтића није међутим, било милости. Ухапшен је и средином 1946 и, као 19-годишњак, осуђен на смрт.[64]

Последњи у плејади приказаних ликова, уједно и Балтићев вршњак, биће Митхад Мехдеда Ћатовић из Сјенице. Рођен је децембра 1926. у угледној беговској породици. Почетком окупације био је ђак и то, чини се, врло сналажљив. Од 1941. јавља се као добростојећи сјенички „црноберзијанац“, после чега је изучио и механичарски занат. Брзо је савладао италијански и немачки језик, што му је донело уносан и пре свега, врло утицајан, посао преводиоца у окупаторским гарнизонима. Током 1944. јавља се као припадник СС легије, а онда и СПС. Обуку за ову јединицу пролази у Новом Пазару. После ослобођења Сјенице октобра 1944, коју је вероватно бранио од партизана, предао им је већу количину оружја и тако им се приближио. Но, убрзо је откривен па није имао избора већ да ступи у одметништво. У затвору га ипак затичемо већ током 1945. године. Без обзира на младост, за време рата је био један од главних обавештајаца („најомиљенијих сарадника“) Карла фон Кремплера. О Ћатовићевом дару за закулисне радње, а још више о његовом карактеру, говори

[64] Исто, кут. 825, 778–779, 787; ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 3.

чињеница да је након ослобођења постао кључни сведок-сарадник југословенске државне безбедности по питању процесуирања својих, такорећи, дојучерашњих сабораца са простора Старе Рашке. Због тога је и осуђен „само“ на пет и по година робије.[65]

Муслимани у немачкој униформи као друштвена категорија

На крају, поставља се питање ко су, као особе, били муслимани који су се борили раме уз раме са Немцима. По до сада прикупљеним подацима, порекло регрута било је такво да су Пљеваљски и Прибојски срез били изједначени (табела 1), мада очекујемо објављивање истраживања које ће показати да је број првих вероватно доста већи. У сваком случају, из Нововарошког и Милешевског среза долазио је мањи број, девет, односно 18%. Једна трећина од свих муслимана била је родом из варошица. Дакле, Пљеваља, Прибоја, Нове Вароши, Бродарева и Пријепоља. Међутим, једна од две трећине оних пореклом са села, у тренутку регрутације живела је у неком од градова. Међу њима је било доста избеглица пострадалих током верских сукоба 1942–1943. године (табела 2).

Муслимански оружници су већином долазили из слоја сељака – 59% њих су чинили земљорадници и сточари. С обзиром на већи проценат градског становништва имамо и 33% радника, док је, донекле очекивано, удео интелектуалаца мали (табела 3). Људство је углавном било у својим најбољим годинама, барем када је у питању војна служба. То је био резултат како законских норми немачке оружане силе,

[65] ИАРНП, фонд 76, Окружни суд Нови Пазар, инв. бр. 1, ф. НСК 11/46; Исто, инв. бр. 3, ф. КЗР 21/46; Исто ф. 39/46.

тако и добровољног приступа муслимана њиховим јединицама. У својим 20-им и 30-им био је чак 81%, у 40-им 17%, док је број старијих од 43 или 44 године незнатан (табела 4).

ТАБ 1. **ПОРЕКЛО РЕГРУТА ПО СРЕЗОВИМА**

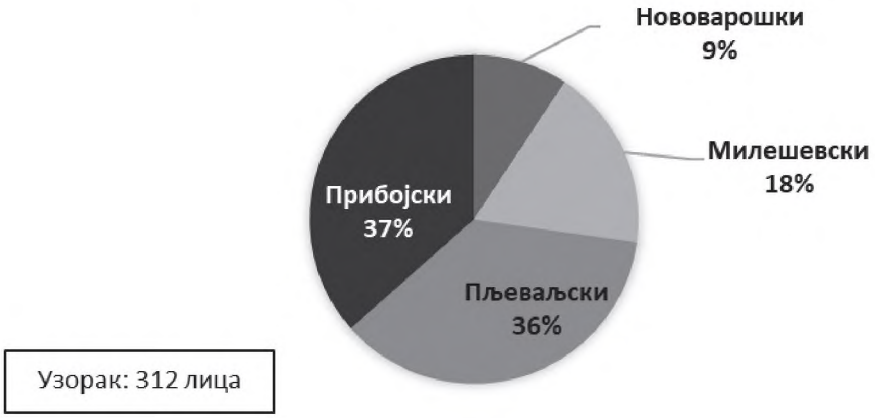

Брачно стање регрута је готово изједначено. Речју, нешто мало више од половине није још увек било ступило у брачну заједницу (табела 5). Њихова младост, али и разне тешкоће које су наметала ратна времена, свакако су утицале на овакву размеру. Породице им такође, могуће из истих разлога, нису биле превише бројне. На узорку од 143 породице видимо да је на сваког регрута долазило 3,73 члана. Истовремено било је само 1,2 детета по муслиманском војнику.

ТАБ 2. **ПОРЕКЛО РЕГРУТА СЕЛО/ГРАД**

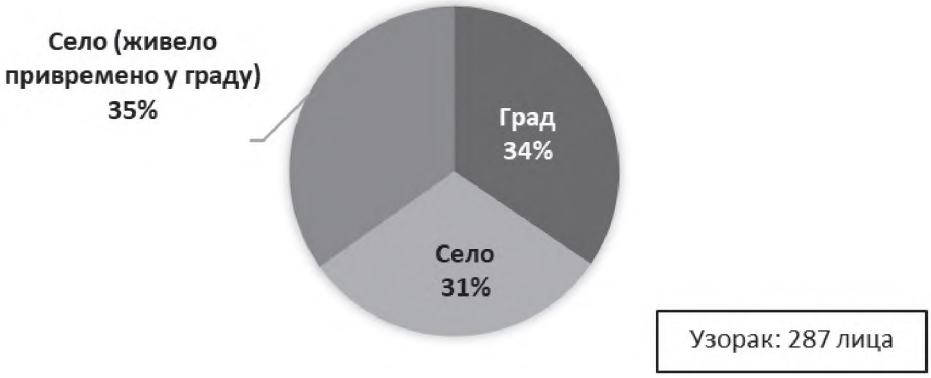

ТАБ 3. **ЗАНИМАЊЕ РЕГРУТА**

ТАБ 4. **ПРОСЕЧНА СТАРОСТ РЕГРУТА**

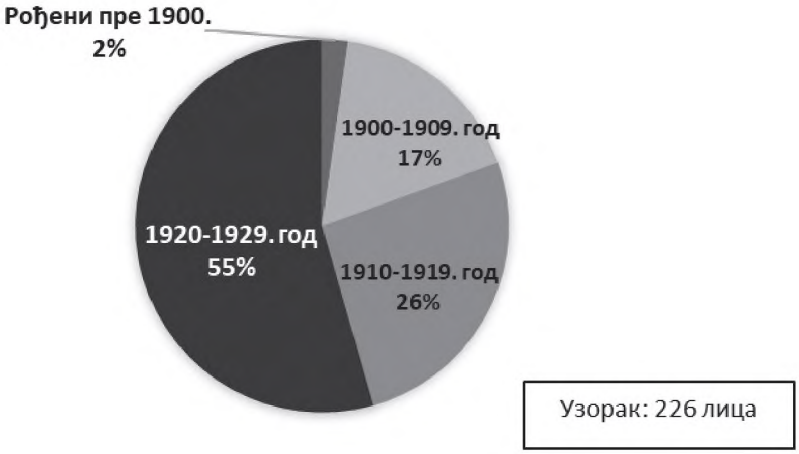

ТАБ 5. **БРАЧНО СТАЊЕ РЕГРУТА**

ЗАКЉУЧАК

Укључивање муслимана из Пљеваљског, Прибојског, Милешевског и Нововарошког среза у немачке снаге, видели смо, може се оквирно поделити у четири фазе. И док се намеће закључак да су прве две – за време управе НДХ (април–септембар 1941) и после четничких акција у јануару–фебруару 1943 – вршене „у ходу“ и углавном биле стихијске, у наставку окупације ситуација се битно изменила. Кључни моменат је, поред изласка Италије из рата, било прелажење целог пројекта из домена војске у руке самог врха СС. Напредак се видео већ у време треће фазе (између капитулације Италије и подухвата „Кугелблиц“), а поготово са стабилизацијом немачког режима на челу са СС-стандартенфирером Кремплером (почетак 1944). На тај начин, муслиманске оружане снаге достижу свој пун борбени потенцијал.

Од тог тренутка међутим, положај муслиманске елите, а услед тога и великог дела муслиманског живља Старе Рашке, бива нераскидиво везан за судбину окупатора. Како се Трећи Рајх кретао према сигурном поразу, тако су и животи хиљада муслимана, како оних унутар немачких оружаних снага, тако оних у колаборационистичким трупама, клизили странпутицом у смутну будућност. То, између осталог, показују приложене биографије неколико ратних ветерана.

На питање ко је био ко међу муслиманима у немачкој униформи, изворна документација нуди неколико одговора. Радило се, на пример, у већини случајева, о младим људима, старости између 15 и 30 година, углавном са села, али уз знатан проценат варошана. Даље, у питању су били земљорадници, сточари и радници, те извесни број чиновника, имама, ђака и студената. Дакле, интелигенције. Половина

је била у браку, друга није, са невеликим бројем укућана, поготово потомака, односно деце.

Слика 1. Хајрих Химлер у посети дивизији „Ханџар“ , база Нојхамер (извор: Бојан Димитријевић)

Слика 2. Неидентификовани припадник 13. СС дивизије „Ханџар“ (извор: АЈ, РЗ, I, 685–798)

Слика 3. СС-стандартенфирер Карл фон Кремлер, за време рада у регрутном штабу дивизије „Ханџар“, (извор: „Novi list“, 30.04.1943)

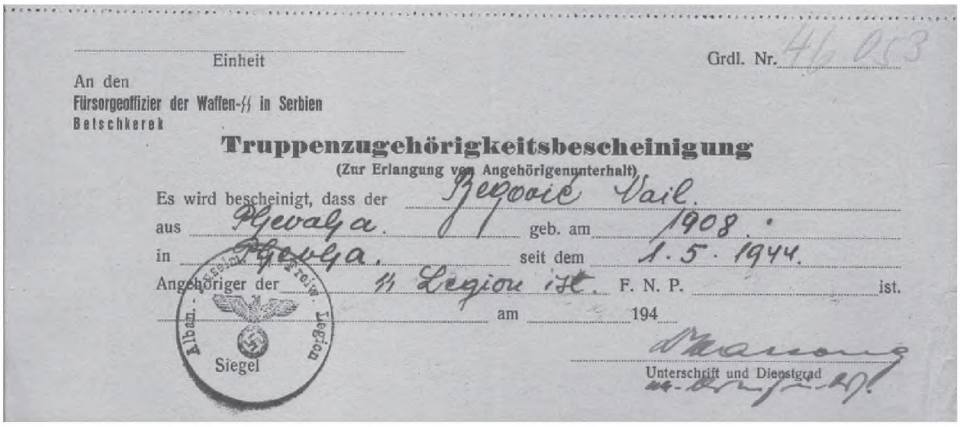

Einheit

Grdl. Nr. 41.083

An den
Fürsorgeoffizier der Waffen-SS in Serbien
Betschkerek

Truppenzugehörigkeitsbescheinigung
(Zur Erlangung von Angehörigenunterhalt)

Es wird bescheinigt, dass der Begović Vail
aus Plevalja geb. am 1908.
in Plevlja seit dem 1. 5. 1944.
Angehöriger der 11 Legion ist. F. N. P. ist.
am 194

Albanische Freiwillige Legion
Siegel

Unterschrift und Dienstgrad

Слика 4. Легитимација за Наила Беговића, припадника „Албанско-муслиманске СС добровољачке легије“ родом из Пљеваља (извор: АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 373)

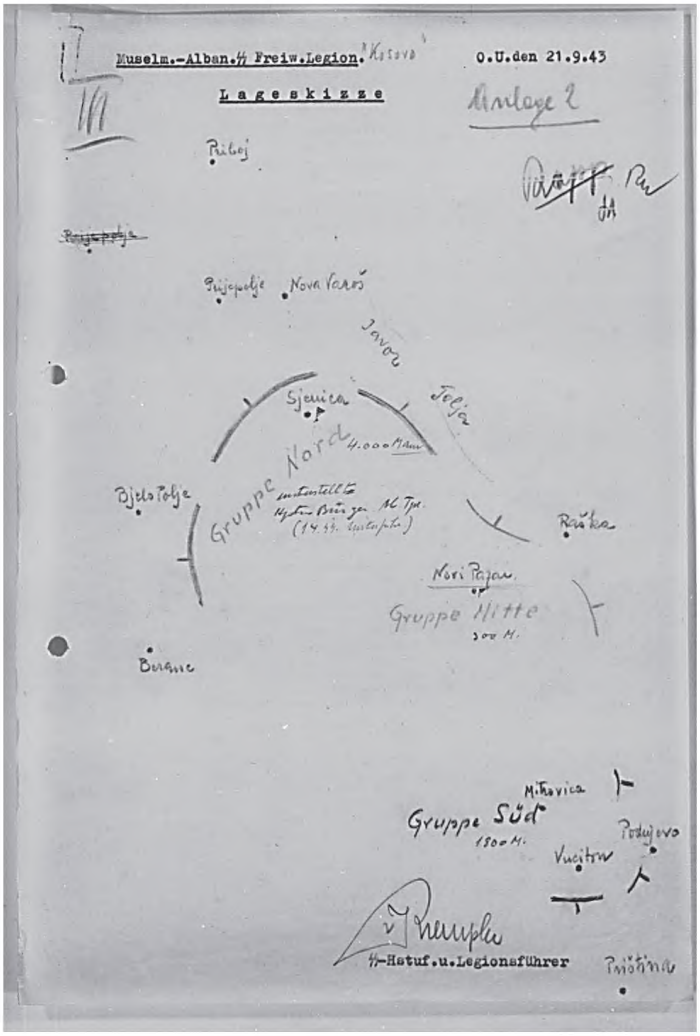

Слика 5. Распоред „Албанско-муслиманске СС добровољачке легије“ на потезу Подујево – Нови Пазар – Сјеница – Бијело Поље. При дну се види и потпис њеног заповедника СС-стандартенфирера Карла фон Кремплера
(извор: NARA-T-313, r. 484, s. 001179)

Слика 6. Ћамил Хасанагић из Прибоја, први са десна, у СС униформи
(извор: „Osvit“, 1944)

ИЗВОРИ

Архив Југославије:

- Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (фонд 110)

Војни архив:

- Немачка архива

Bundesarhchiv:

- Hauptamt Ordnungspolizei (R 19)
- 13. Waffen Gebirgs Division der SS „Handschar“ (RS 3-13)
- Fehlshaber Serbien/Der Kommandierende General und Befehlshaber in Serbien/Militärbefehlshaber Südost (RW 40)

Државни архив Србије:

- Безбедносно информативна агенција, збирке: I/266, I/270, I/271, II/63
- Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Србије (Г-25)
- Збирка Народноослободилачког рата (фонд Ж-28)

Завичајни музеј Пљевља:

- Мемоарска грађа (фонд V)

Историјски архив „Рас“ Нови Пазар:

- Окружни суд Нови Пазар (фонд 76)

Историјски архив Ужице:

- Окружни суд Нови Пазар 1945–1953

National Archive and Record Administration:

- German Rear areas, Occupaied territories (T-501)

ШТАМПА

- „Osvit“, године: 1943, 1944
- „Sarajevski novi list“, година: 1941

ЛИТЕРАТУРА

- Атанацковић, Жарко. *Срем у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*. Београд: СУБНОР Шимановци, 1968.
- Bernwald, Zvonimir. *Povijest divizije 'Handžar'. Sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*. Gračanica: MONOS, 2018.
- Božić, Nikola. *Rovovi i mostobrani. Osma vojvođanska udarna brigada*. Novi Sad: Institut za istoriju, 1989.
- *Vojna enciklopedija*. Tom VII, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1974.
- Гвозденовић, Борко. *Пријепољска књига бесмртника: епопеја на Лиму 1943*. Београд: Досије студио, 2009.
- De Zeng, L. Henry. „The moslem militia and Legion of the Sandjak“, *Ahis Europa*, 9, (1996), 4–13.
- Ђуковић, Исидор. *Пријепољска битка – 4. децембра 1943. године*. Београд: Стручна књига, 1999.
- Живковић, Милутин. „Албанци Лесковачког округа у немачкој

полицији поретка (1943–1944)“. *Лесковачки зборник*, LXIII, (2023), 317–334.

- Živković, Milutin. „’Lord’ of Stara Raška: War Biography of SS-Standartenfuhrer Karl von Krempler (1939–1945)“. *Istorija 20. veka*, 2, (2024), 313–338.
- Živković, Milutin. Muslims from Stara Raška as the members of special Brandenburg division. *Наша прошлост*, 21, (2022), 81–97.
- Živković, Milutin. *NDH u Srbiji. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici travanj–rujan 1941. godine)*. Zagreb: Despot infinitus, 2020.
- Zaugg, A. Franziska. *Rekrutierungen fur die Waffen-SS in Sudosteuropa. Ideen, Ideale und Realitaten einer Vielvolkerarmee*. Berlin: Walter de Gruyter, 2021.
- Karaula, Željko. „Prilog za biografiju vođe muslimanske milicije u Sandžaku Sulejmana Pačariza (1895–1945?)“, *ALMANAH – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, 91–92, (2023), 55–124.
- Lepre, Geogre. *Himmler’s Bosnian division. The Waffen SS Handschar division 1943–1945*. Atglen: Schiffer military history, 1997.
- Милошевић, Срећко. *Пријепољска битка*. Београд: Нолит, 1964.
- *The Waffen-SS. A Europian History*. editors Jochen Bohler, Robert Gerwart. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Фролов, Дмитри. *Под барјаком Скендербега. Албански добровољци на служби у СС трупама (1943–1944)*. Београд: Чигоја, 2020.